

Identitat (nacional) i història.

Antoni Simon Tarrés (Universitat Autònoma de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans).

Malgrat hi ha un persistent mal ús dels conceptes d'identitat i d'identitat nacional, sobretot en el sentit de desqualificar-los, emprant sovint els mots “identitari” i “nacionalista” com a arma llancívola a nivell polític-ideològic i propagandístic, la realitat és que els individus ens movem per identitats col·lectives de diferent tipus, entre elles les identitats nacionals. I, de fet, no cal oblidar que dits conceptes, no deixen de ser peces de coneixement bastides per tal d'interpretar les formes que agafen les relacions socials humanes.

Com es sabut, l'anàlisi de les identitats és un terreny on conflueixen antropòlegs, psicòlegs evolucionistes, sociòlegs, politòlegs i historiadors entre d'altres estudiosos, amb debats avui dia més intensos que mai, cosa que posa en evidència la importància d'un tema cabdal per entendre la dinàmica històrica dels individus en societat. Uns debats, però, que també ens són útils per desemascarar els interessos de dominació ideològica i jerarquitització amb que aquests conceptes són sovint instrumentalitzats. Una instrumentalització no només emprada en les diatribes nativistes dels partits de l'extrema dreta, sinó també per aquells que amb discursos falsament cosmopolites volen ignorar que l'existència dels individus no es pot separar a la seva vinculació a unes comunitats amb un sentit etnocultural, i també per aquells que amb discursos radicalment politicistes, propis normalment dels nacionalismes d'estat, volen establir una jerarquia nacional i identitària a partir de la falsa dicotomia entre nacionalismes civicopolítics i nacionalismes culturals.

No em puc estendre sobre les estratègies i els mecanismes d'aquestes formes de desqualificació que ja he abordat específicament per al cas català-espanyol en dos treballs recents (Antoni Simon Tarrés 2022, 2024). Només vull exposar algunes reflexions personals sobre la relació entre identitat nacional i història basades amb les meves recerques, així com a partir d'algunes lectures realitzades per intentar connectar el meu treball d'historiador amb les idees i eines epistemològiques d'altres especialitats científiques. Unes reflexions que he agrupat en els tres punts següents:

Punt 1er. La noció d'identitat nacional en particular, i de qualsevol identitat en general, té dos nivells d'anàlisi: un d'individual i un altre de col·lectiu. La dimensió individual es refereix a un sentiment de pertinença relatiu a l'estructura cognoscitiva sobre la diferència grupal de les persones. Un sentiment que se situa bàsicament en l'esfera de l'emotivitat i que possibilita l'autocategorització de l'individu en un ingroup/outgroup, en un "nosaltres" *versus* "ells" (Henri Tajfel 1978; Michael Billig, 1995; Henri Tajfel i John C. Turner 2004; Bernard Yack 2012 entre altres). Aquestes emocions i sentiments de pertinença encara que siguin elements intangibles són ben reals en el sentit que són existents. La coneguda caracterització de Benedict Andersson (1983) de les nacions com a "comunitats imaginades" ha donat peu a prou confusions i equivocs. Paga la pena precisar, però, que Andersson no es refereix a imaginació en el sentit d'invenció, sinó a la capacitat de concebre la comunitat (nacional o d'altres) més enllà de les expressions directes o sensorials dels individus; en el que anava errat Andersson, tal com veurem més endavant, era en el interpretar que aquesta capacitat de concebre una comunitat nacional només es dona a partir de la formulació de la noció de sobirania nacional que introdueixen les revolucions atlàntiques, especialment l'americana.

Cal remarcar que aquest sentiment de pertinença comunitari dels individus està associat a les necessitats humanes de relació i afecte, així com també a les necessitats de seguretat, cura, protecció, autovaloració i reconeixement que s'estableixen sobretot en marcs comunitaris de valors culturals i sistemes morals compartits, cosa que el model evolucionista de les necessitats (Larry C. Bernard *et alii* 2005; Jaak Panksepp 1998; Douglas T. Kenrick, *et alii* 2003 entre altres) ha evidenciat tot reformulant les tesis intuïtivistes de la psicologia humanista d'Abraam Maslow (1943, 1954). Unes expressions identitàries que es fan visibles tant en accions concretes dels individus com en els registres escrits, especialment aquells que es refereixen al món de les idees i de les vivències personals. La perspectiva de les identitats en relació a les necessitats humanes, enllaçaria amb la tesi evolucionista sobre les nacions i els nacionalismes desenvolupada recentment per l'historiador hebreu Azar Gat (2012).

Però la identitat nacional té també una dimensió col·lectiva. En aquest sentit la identitat nacional és un constructe sociocultural que enllaça el sentiment de pertinença dels individus amb la categorització etnocultural i política de nació a la qual després em referiré. Ara només vull remarcar que aquests dos nivells (l'individual i el col·lectiu) de les identitats nacionals, estan connectats tot i ser essencialment diferents, car és

impossible entendre l'un sense l'altre. I, tot i que aquesta connexió resulta un dels aspectes més difícils de l'anàlisi de les identitats no es pot deixar de banda perquè en ella rau la clau explicativa de la seva força i permanència.

En termes epistemològics el desafiament es immens però, alhora, indefugible: es tracta, ni més ni menys, de connectar el nivell bio-psicològic amb el nivell cultural de l'evolució humana. Com qualsevol construcció cultural, les identitats nacionals són objecte d'una continuada negociació, però en aquest procés de construcció/redefinició cultural de les identitats, hi operen també factors emocionals i cognitius de tipus individual. Una combinació sempre difícil d'analitzar i que encara ho és més si es vol fer des d'una perspectiva històrica.

Punt 2on. Tal com he dit, sobretot en les darreres quatre dècades l'anàlisi de les identitats nacionals ha estat indubtablement enriquida per la confluència d'estudiosos d'especialitats diverses. Però aquesta eclosió de textos, a vegades confegits amb desenvolupaments teòrics de base empírica pobre a nivell històric, ha propiciat, entre altres factors, una discordança en les definicions conceptuals bàsiques en què incideix aquest camp d'estudi. Semblantment, entenc que les mancances en el coneixement històric han propiciat construccions teòriques que, tot i ser a vegades molt influents, són ben febles en els pilars empírics de la seva arquitectura argumental.

L'exemple paradigmàtic d'això serien les anomenades tesis modernistes (contemporaneistes fora del món anglosaxó) sobre la invenció de les nacions pels moviments nacionalistes dels segles XIX i XX. Unes tesis que, com és sabut, agafen volada especialment amb les obres d'Ernest Gellner (1983) i Eric J. Hobsbawm (1990), les quals en aquest punt es fonamenten, en darrera instància, en una tautologia ben primària: així s'afirma que els nacionalismes són un fenomen històric dels segles XIX i XX, i que atès que els nacionalismes són els qui van inventar les nacions, aquestes només poden existir en aquesta etapa històrica. Una tautologia que tan sols serveix per sustentar l'obvietat que les nacions i les identitats nacionals contemporànies tan sols poden ser contemporànies.

Es cert que aquesta línia interpretativa ha estat formulada amb distints matisos i graus de radicalitat, però una petita allau d'estudis històrics especialment d'historiadors medievalistes i modernistes ha desmentit l'essència d'aquest paradigma contemporanicista a l'evidenciar l'existència d'unes identitats nacionals en els segles

medievals i de la primera modernitat, les quals estarien connectades tant a diversos substrats etnoculturals i simbòlics com als processos polítics de construcció del sistema d'estats modern occidental. Els treballs sobre les identitats nacionals abans dels nacionalismes contemporanis centrats en l'àmbit dels distints territoris catalans, treballs d'Antoni Ferrando (1980), Vicent Baydal (2016), Ferran García-Oliver (2016), Antoni Mas Forners (2020), Flocel Sabaté (2015, 2016), Stefano Maria Cingolani (2015), Agustí Alcoberro (2000), Àngel Casals (2023), Antoni Simon (2005), Òscar Jané (2006), Xavier Torres (2008) o Cristian Palomo (2018) serien només una mostra incompleta d'una producció internacional d'una dimensió gairebé oceànica.

Vist ara ja amb una certa perspectiva, resulta fins i tot sorprenent que una teorització d'aquesta mena agafés volada historiogràfica a finals del segle passat, la qual més enllà de les seves utilitats ideològiques partisans és ben feble empíricament. Com a historiador dels segles de la primera modernitat, vull remarcar que les identitats nacionals com a constructes culturals i com a sentiments de pertinença política dels individus estan al cor de tres fenòmens històrics que marquen decisivament l'obertura de la modernitat europea: a) el primer fenomen seria el desenvolupament, en la teoria i en la pràctica polítiques, del principi de la raó d'estat que propugnava que per a la viabilitat estatal era necessària la conformació d'una comunitat o pàtria natural, i que calia avançar en l'homogeneïtzació i cohesió dels súbdits, això fins a teixir uns lligams horitzontals que evitessin el perill de disgregació interna. Significativament, José Antonio Maravall (1945) a l'estudiar la teoria espanyola de la raó d'estat dels segles XVI i XVIII va considerar que dites formulacions serien predecessores de les tesis nacionalistes d'Ernest Renan; b) el segon fenomen es refereix a la intensitat de les guerres, especialment de les guerres civils, en aquella Europa de monarquies compostes que estava territorialitzant les formes estatals; uns conflictes bèl·lics que, com és sabut, van suposar una gran activació dels sentiments d'identitat i contraidentitat; i c) el tercer fenomen seria un increment de la socialització de les identitats nacionals arran de l'emergència d'una cultura massiva lligada a la revolució de la impremta, això especialment en el segle XVII a través de la generalització dels impresos menors, tot creant-se, tal com ja va detectar Jürgen Habermas (1981), una esfera d'opinió pública i un mercat de la informació molt lligats precisament a la política i als conflictes bèl·lics.

En el fons, el constructivisme cultural de les identitats nacionals ja havia estat desenvolupat molt abans que ho fessin els nacionalismes contemporanis (en l'època

medieval sobretot a través dels discursos històrico-mítics de les batalles preeminencials de tipus nacional). I també dites identitats nacionals havien experimentat una intensificació de la seva socialització encara que això es produís en el marc d'unes estructures estamentals de l'Antic Règim. El prestigi de Gellner i Hobsbawm i, en el cas espanyol, unes estratègies de traducció i edició (val a dir gens innocents ideològicament i historiogràficament), van deixar durant força anys en un segon pla obres cabdals alternatives tant a les tesis periennalistes com a les tesis modernistes/contemporanicistes de les identitats nacionals -em refereixo als treballs de John Armstrong (1982), Hugh Seton-Watson (1977), Anthony Smith (1986, 1991) o Adrian Hastings (1997)-, i ens ajuden a explicar la focalització, hegemonització i acceptació acrítica durant un determinat període de les tesis anomenades modernistes.

Punt 3er. Tal com ja va remarcar especialment Anthony Smith (1991) les identitats nacionals a més de bastir-se amb una base multidimensional d'elements etnoculturals i simbòlics compartits, tenen un caràcter dinàmic; és a dir, poden enfortir-se, expandir-se, desaparèixer o afeblir-se i, alhora, estan en constant redefinició. Unes dinàmiques estretament connectades en el període baixmedieval i altomodern a l'esfera de la política i més concretament l'evolució del sistema d'estats. De fet, el procés de construcció dels estats moderns tant per la seva acció creadora, com per la reacció que suscità el seu desenvolupament històric, resta indissociablement lligat a la conformació i evolució de les identitats nacionals. I sense analitzar les arrels medievals i altomodernes d'aquesta connexió entre l'esfera política i l'esfera identitària és molt difícil entendre els nacionalismes del món contemporani, car aquests moviments no sorgeixen del no-res i la fase estatal administrativa en que es donen tampoc podria explicar-se sense els precedents de les fases dinàsticoabsolutistes i fiscal-militars.

Centrant-nos en el cas de la identitat nacional catalana, a partir dels estudis abans citats indubtablement s'ha avançat molt en els darrers anys, però també és cert que resta molt per fer. Els plànols a analitzar entre els processos de construcció política estatal i els nivells individuals i col·lectius de les identitats nacionals són variats i interrelacionats. Així cal fer atenció a les elaboracions teòriques de les elits intel·lectuals; a l'emergència de noves identitats imperials (en el sentit d'expansives) que se superposen a d'altres identitats nacionals ja preexistents, en aquest punt la metamorfosi de la identitat castellana en espanyola al llarg dels segles XVI i XVII és d'enorme transcendència per al cas català; als instruments i estratègies de la socialització de les identitats nacionals; als vocabularis

específics que es refereixen a elles; a com es manifesten i evolucionen els sentiments individuals de pertinença en aquesta fase marcada per unes creixents connexions entre política i cultura; al paper que la llengua té de connector entre el nivell individual i col·lectiu de les identitats nacionals i a les interaccions que es donen entre llengua, identitat nacional i poder polític.

Altrament, no es pot perdre de vista que la modelació d'aquestes estructures estatals i de les identitats nacionals, encara que les focalitzem en el cas català, és dona en un marc global europeu occidental en què els diferents "casos identitàris", lluny d'esdevenir compartiments estancs, formen part d'un tot cada vegada més interrelacionat, tant pel que fa al món de les idees com als àmbits econòmics, polítics i militars. És més, cal recordar que les mateixes identitats nacionals agafen sentit i definició per les contraidentitats que generen.

I sobre aquest perspectiva epistemològica només vull afegir un comentari. Si bé un enfoc evolutiu de les identitats nacionals ha de ser òbviament històric, confondre la història evolutiva de les identitats nacionals amb la història general, dels catalans en aquest cas, aporta ben poc a la seva comprensió, ja que la contextualització històrica general és insuficient per explicar l'emergència, reproducció o transformació de les identitats nacionals com a construccions socioculturals i les il·lacions amb seu el nivell individual.

Coda final. Per acabar només voldria exposar una petita coda connectada al moment actual viscut marcat, com és sabut, per una forta confrontació entre el nacionalisme espanyol i el nacionalisme català.

Una perspectiva evolucionista permet apreciar un punt de partida motivacional de les identitats tant en les necessitats humanes biopsicològiques de socialització com en les derivades de l'organització comunitària per satisfer necessitats materials diverses. *Per se*, les identitats (nacionals o d'altres) no són res a demonitzar. En la seva dimensió col·lectiva, però, les identitats nacionals són el precipitat de la relació dialèctica entre dites motivacions intrínsecament humanes (per tant, individuals alhora que universals), i les construccions culturals basades tant en les experiències de les relacions socials concretes com en les emocions (Bernard Rimé 2020). Així, el punt de partida motivacional antropològic pot ser definit, segons les construccions socioculturals, tant en valors de solidaritat i convivència col·lectives com en d'altres que signifiquen la imposició, la subordinació i la dominació en nom de dites identitats nacionals; les quals

agafen per aquesta raó, així com també per la seva dimensió política, un contingut intrínsecament moral.

La distinció entre nacionalismes cívics i nacionalismes etnoculturals és una falsedat, el que és cert i, al meu entendre fonamental, és la diferència entre els nacionalismes que edifiquen la nació sobre el lliure consentiment i els nacionalismes que basen la pertinença comunitària en la força o en diverses formes de coerció.

Referències

Alcoberro, Agustí, *Identitat i territori. Textos geogràfics del Renaixement*, Vic, Eumo, 2000.

Andersson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origen and Spread of Nationalism*, Londres, Verso Editions/New Left Books, 1983 (traducció revisada al català per editorial Afers, 2005)

Armstrong, John, *Nations before nationalism*, Chapell Hill, University of North Carolina Press, 1982.

Baydal, Vicent, *Els valencians, des de quan són valencians?*, Catarroja/Palma/Barcelona, Afers, 2016.

Bernard, Larry C. *et alii*, "An Evolutionary Theory of Human Motivation", *Genetic, Social and General Psychology Monographs* 13-2 (2005), pp. 129-184.

Billig, Michael, *Banal Nationalism*, Londres, Sage, 1995 (traducció al català per l'editorial Afers, 2006).

Casals, Àngel, "Evolución y cambio: Cataluña en el proceso de construcción de la Monarquía Hispánica (siglo XVI)", *Hispania. Revista de Historia* 275 (2023), <https://doi.org/10.3989/hispania.2023.059>.

Cingolani, Stefano Maria, *La formació nacional de Catalunya i el fet identitari dels catalans (785-1410)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2015.

Ferrando, Antoni, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València, Universitat de València, 1980.

Garcia-Oliver, Ferran, *Valencians sense ADN. Relats dels orígens*, València, Tres i Quatre, 2016.

Gat, Azar, *The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

Gellner, Ernest, *Nation and Nationalisms*, Oxford, Basil Blackwell, 1983.

Habermas, Jürgen, *Historia y crítica de la opinión pública*, Barcelona, Gustavo Gili, 1981 (primera edició en alemany de 1962).

Hastings, Adrian, *The Constitution of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism since 1780: Progress, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Jané, Òscar, *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*, Catarroja/Barcelona, Afers, 2006.

Kenrick, Douglas, T. *et alii*, "Dynamical evolutionary psychology: Individual decisions rules and emergent social norms", *Psychological Review* 110 (2003), pp. 3-28.

Maravall, José Antonio, *Teoría del estado en España en el siglo XVII*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1997 (primera edició de l'any 1944).

Mas Forners, Antoni, *Llengua, terra, pàtria i nació. L'evolució de la consciència lingüística i etnocultural entre els cristians de l'illa de Mallorca. Segles XIV-XVII*. Palma de Mallorca, Documenta Balear, 2020.

Maslow, Abraam, "A Theory of Human Motivation", *Psychological Review* 50 (1943), pp. 370-396.

Maslow, Abraam, *Motivation and Personality*, Nova York, Harper and Row, 1954.

Palomo, Cristian, *Identitat i vocabulari polític a la Catalunya durant la Guerra de Successió*, Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral, 2018.

Panksepp, Jaak, *Affective neuroscience: The foundations of human and animal emotions*, Nova York, Oxford University Press, 1998.

Rimé, Bernard, "Emotions at the Service of Cultural Construction", *Emotion Review* 12-2 (2020), pp. 65-78.

Sabaté, Flocel (ed.), *Anàlisi històrica de la identitat catalana*, Barcelona, IEC, 2015.

Sabaté, Flocel, *Percepció i identificació dels catalans a l'Edat Mitjana*, Barcelona, IEC, 2016.

Seton-Watson, Hugh, *Nations and States*, Londres, Methuen, 1977.

Simon Tarrés, Antoni, *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'estat modern espanyol*, Barcelona, PAM, 2005.

Simon Tarrés, Antoni *La unitat d'Espanya com a valor polític. Una arqueologia intel·lectual*, Catarroja/Palma/Barcelona, Afers, 2022.

Simon Tarrés, Antoni, *La construcció de l'enemic interior. Els catalans en el pensament polític espanyol (abans i després de Carl Schmitt)*, Catarroja/Palma/Barcelona, Afers, 2024.

Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Basil Blackwell, 1986 (traducció al català per editorial Afers, 2008).

Smith, Anthony D., *La identidad nacional*, Madrid, Trama, 1997 (primera edició anglesa de 1991).

Tajfel, Henri, *Differentiation between Social Groups: studies in the social psychology of intergroup relations*, Londres, Academic Press, 1978.

Tajfel, Henri i Turner, John C., “The Social Identity Theory of Intergroup Behavior” a John T. Jost i Jim Sidanius (eds.), *Political Psychology: Key readings*, Nova York, Psychology Press, 2004, pp. 276-293.

Torres, Xavier, *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*, València, PUV, 2008.

Yack, Bernard, *Nationalism and the Moral Psychology of Community*, Chicago, Chicago University Press, 2012.